

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЄВРОПІ: 1918 - 1920 РР.

Бурхливі події початку ХХ ст. на українських землях викликали велику хвилю політичної еміграції цивільних і військових осіб, які були причетні до процесів українського державотворення 1917-1920 рр. Складовою частиною цієї еміграційної хвилі були викладацькі й наукові кадри, а також досить численне студентство. Опинившись на чужині, вони намагались продовжувати як політичну боротьбу, так і культурну роботу. Саме на терені культурно-освітньої праці, як складової розбудови української культури, науки й освіти, досягнення української еміграції були найбільш значними.

З усіх форм українського культурного процесу в еміграції найбільш успішно й творчо виявило себе шкільництво. Початок йому дали різні курси й школи в таборах інтернованих колишніх воїнів українських армій у Польщі, Чехословаччині, Німеччині. В цих таборах українськими старшинами було (організовано школи грамоти, народні університети, спортивні клуби, бібліотеки, читальні, хори, театральні гуртки.

Із середніх навчальних закладів треба згадати курси в Подєбрадах (ЧСР), які давали можливість одержати середню освіту (матуру), реальну гімназію в Празі, перенесену в 1925 р. о Ржевниць, а згодом до Моджан під Прагу. В таборі для інтернованих в Ланцуті (Польща) була зорганізована українська гімназія. Добре поставленою була культурно-видавнича діяльність також в Каліші (Польща). Народні й додаткові українські школи існували й на території Німеччини.

Але Чехословацька Республіка(ЧСР) набула значення осередку української еміграції саме через створення там вищих українських шкіл. Головним і важливим завданням цих шкіл було виховання нових кадрів інтелектуальних працівників, які (уміли б продовжити розбудову української науки, плекати українське мистецтво та літературу. До першої світової війни

українці були дуже рідкими відвідувачами у Празі, бо ті з них, то хотіли навчатися за кордоном, звичайно їхали до Німеччини, Швейцарії або Франції: з одного боку, з огляду на всесвітній характер французької та німецької мов, а з другого – через високий рівень вищої освіти в тих країнах. Коли хтось із українців і був у Празі перед війною, то здебільшого записувався в діючі там німецькі вищі школи, нехтуючи чеські, які для багатьох здавалися установами нижчого рангу.

Вирішальну роль у повороті українців до Чехословаччини мав національний ренесанс чехів другої половини ХІХ ст. Протягом півстоліття вони зуміли відродити своє національне життя, скинути пута германізму, просвітити й піднести культурно широкі маси, виховати нову народну інтелігенцію. Журнал «Український студент» писав: «Мало яка зі слов'янських націй потребує так планової і систематичної праці під національно-відродним оглядом, як саме Україна... Ніде так зайво не розпорошується національна енергія в індивідуальній безпрограмовності, як поміж українцями» [1]. Історія національного відродження чехів була приваблюючим зразком для українських студентів, бо крім одержання фахової освіти вони могли одночасно вивчати форми й засоби чеського ренесансу з метою використання їх потім в Україні.

В ЧСР зусиллями невеликого гуртка емігрантів створено було Український громадський комітет (УГК), який власними силами розпочав справу організації допомоги українській еміграції. На загальних зборах УГК 31 січня 1922 р. було обрано спеціальну організаційну комісію на чолі з М.Ю.Шаповалом, яка мала на меті «подбати про врятування українських учених і культурних сил на еміграції шляхом використання їх для культурно-просвітньої праці й підготовки української молоді інтелігенції» [2].

В перші роки еміграції становище української громади в Чехословаччині мало чим відрізнялося від її життя в інших європейських країнах. Але з середини 1921 р. поступово стала зростати матеріальна допомога чеського уряду. Так, доповіді на конференції Європейського

студентського допомогового фонду (European Student Relief Fond – ESRF) свідчать, що празький уряд асигнував на допомогу 1247 українським студентам з листопада 1921 р. 500 000 чеських крон (далі - ч.к.) [3]. Ідеї українського національно-культурного відродження знайшли прихильне ставлення як з боку чеського народу, так і офіційних кіл Чехії. Особливо слід відзначити роль президента ЧСР професора Т.Масарика, який завжди прихильно ставився до культурно-просвітньої діяльності української еміграції. З його ініціативи в 1921 р. на урядовому рівні був розроблений цілий план розбудови еміграції з колишньої Російської імперії, що отримав назву «російської допомогової акції». Основним завданням її було зосередження наукових, культурних кіл та сил студентства емігрантів, забезпечення їхнього, розвитку у національних рамках, неперервності культурної та освітньої традицій. Це передбачало створення суто українських або російських чи білоруських наукових, навчальних, культурницьких установ, закладів і товариств. «Російська акція» чеського уряду стала унікальним явищем світової дипломатії завдяки її активному гуманізму, який допоміг українській еміграції організувати повноцінне творче життя й витворення нового покоління інтелігенції.

Зростання матеріальної допомоги з боку чеського уряду мало під собою ще одну, не дуже часто згадувану причину. Саме в той час (з кінця 1921 р.) більшовицький уряд у Москві домагався видачі дорогоцінностей із царської скарбниці, які здобули й вивезли з Росії чеські легіонери. Приводом для затримання скарбів став факт, що в Чехії опинилося багато російських і українських емігрантів, яких чехословацький уряд хоч-не-хоч мусив, мовляв, утримувати. З цього скористалися й українці (за ініціативою Микити Шаповала) та добились і собі допомоги, яка хоч і не була дуже значною в порівнянні з допомогою, яку отримували росіяни, але все ж стала на довгі роки базою для широкої культурно-мистецької, наукової та політичної діяльності в ЧСР української еміграції

Українські вищі навчальні заклади, які існували в еміграції, можна

умовно розділити на три загальні групи:

- 1- технічні та економічні школи;
- 2- школи загальноуніверситетського типу,
- 3- школи мистецтва.

Анкетування, проведене серед українських студентів у ЧСР в 1924 році, дає уявлення про розподіл студентів за типами шкіл. Так, майже 2/3 чоловіків (62,3%) обрали технічну вищу освіту. Навпаки, майже 3/4 жінок віддали перевагу школам загальноуніверситетського типу [4]. Однак, у національних групах це співвідношення (а саме, величезна перевага шкіл другої групи) залишається лише для жінок, стосовно ж студентів, то цікава ситуація склалася серед студентів із Галичини й Буковини, де вони розподілилися за типами шкіл, за підрахунками Л Шрамченка, майже рівномірно: першу групу обрало 48,1%. а другу – 51,3%, тобто навіть з перевагою для загальноуніверситетського типу.

Першою вищою школою української еміграції за кордоном був Український вільний університет (УВУ), заснований у 1921 р. з ініціативи віденського Союзу українських журналістів і письменників. Ректором його було обрано мовознавця Олександра Колессу, який обстоював ідею створення УВУ за зразком західноєвропейських університетів Того ж року УВУ був перенесений до Праги. Університет був заснований з метою «продовжувати традицію університетської науки, аби світ знав, що українська нація не перестала дорожити наукою й має право у всесвітній культурі, як й інші цивілізовані народи, на свою власну святиню науки»[5].

Український університет мав два факультети: філософського та права й суспільних наук Його структура була схожою з устроєм державного чеського Карлового університету, з яким УВУ з самого заснування тісно співпрацював. Якщо у віденський період університет мав 90 слухачів, то вже в першому зимовому семестрі (1921/1922 ак.р.) в УВУ було 702 студенти: 420 – на філософському факультеті (з них 33 жінки), 282 – на факультеті права й суспільних наук (9 жінок) [6]. За державною приналежністю 513

студентів були із ЗУНР, 118 – з УНР, 33– з ЧСР (переважно з Підкарпатської Русі, що входила до складу ЧСР), 28 – з Буковини, 7 – з Кубані. 2 – з Білорусі, 1 – з Росії [7].

Звичайним слухачем УВУ могла бути кожна особа без різниці національності й статі, що закінчила повну середню школу. Надзвичайними слухачами могли бути ті, що закінчили неповну середню школу, ліцей або учительський семінар. В «Енциклопедії українознавства» повідомляється, що до 1932 р. в університеті було підготовлено 36 докторів філософії й 61 доктор права, всього до 1939 р. УВУ видав 109 докторських дипломів [8].

Вчилися в УВУ не лише українці, а й представники інших національностей. Так, у 1921/1922 ак.р. слухачів-українців було 655 (з них підкарпатських українців –15), євреїв – 26. чехів – 15, німців – 3, білорусів – 2, росіян – 1 [9]. Загальною мовою викладання в університеті була українська, але деякі запрошені фахівці читали лекційні курси чеською, французькою, англійською і німецькою мовами. Всі ці мови, а також класичні мови (латинська та грецька), вивчалися в УВУ.

За перші 10 років інтенсивної роботи видавничий відділ УВУ випустив 11 томів друкованих та 12 літографованих книг. Серед них особливо цінні роботи Д.Дорошенка («Огляд української історіографії») Р.Лашенка («Лекції з історії українського права»). Д.Антоновича («Скорочений курс історії українського мистецтва»), І.Мірчука («Лекції з історії етики»). В.Щербаківського («Палеоліт»). Усі видання Український університет розповсюджував через Міжнародну обмінну службу, через що вони потрапляли в найбільші бібліотеки світу (включаючи Київ та Харків).

Кілька томів наукових збірників, два друковані звіти про діяльність університету, наукові з'їзди 1926 і 1932 рр. та участь професорів УВУ в міжнародних наукових з'їздах вказують на наукові досягнення Українського вільного університету. Професорами УВУ в різні часи були такі відомі діячі української науки, як хімік І.Горбачевський, філологи С.Смаль-Стоцький, Л.Білецький, юрист С. Дністрянський, історики І.Борковський. Д.Дорошенко,

О.Лотоцький, С.Наріжний, археолог і етнограф В.Щербаківський, історик мистецтва Д. Антонович та інші. В 1931 р. в університеті викладали 25 професорів, 10 доцентів і 4 лектори [10].

Але в той час матеріальне становище УВУ вже значно погіршилося. У 1932 р. було засновано Допомоговий фонд української університетської науки, але йому так і не вдалося підняти справу матеріальної допомоги на колишній рівень, хоч університет, як свідчив О.Мицюк у львівській газеті «Діло», і одержував наприкінці 30-х років допомогу від чеського уряду в розмірі 200 000 ч.к. щорічно [11]. Вже 1934 р. через притінення державної дотації на університет виникла загроза його ліквідації, яка висіла над УВУ аж до початку другої світової війни.

Однак Український вільний університет у Празі був на той час єдиним українським університетом у світі на зразок європейських і мав велике значення для розвитку української культури і всього українського життя. Незважаючи на власні матеріальні труднощі, УВУ підтримував наукові установи й товариства українців у Празі, організував Товариство допомоги українським вченим під час голодомору 1932-1933 рр. на Україні та ін. УВУ без значних змін проіснував у ЧСР до другої світової війни, під час німецької окупації теж залишався в Празі, але вимушений був змінити статут та майже всю учбову програму. Після війни майно та архів УВУ були конфісковані радянськими службами, адміністрація й частина професорів – репресовані. Восени 1945 р. діяльність Українською вільного університету було відновлено в Мюнхені, де й до теперішнього часу він продовжує свою успішну діяльність на користь українству

Другою українською вищою школою, що виникла в Чехословаччині, була Українська господарська академія (УГА). Думка про заснування вищої української господарської школи виникла у голови УГК М.Ю.Шаповала на початку 1922 р. 19 травня 1922 р. відбулося офіційне відкриття академії, яка розташувалася в невеликому місті Подєбради з населенням близько 6000 мешканців. У статуті академії було записано, що «УГА є приватним

сільськогосподарським інститутом з вище шкільною організацією, завданням якої є приготування фахівців по агротехніці» [12] з метою їхньої активної участі в майбутній господарчій і державній відбудові України. Ректором академії був проф. Іван Шовгенів. У першому семестрі 1922/1923 ак.р. в академії навчалися 230 студентів (214 чоловіків і 16 жінок), що за національною ознакою розподілялися так: 222 українці, 3 білоруси, 3 чехи, 1 єврей, 1 росіянин [13].

УГА фінансувалася повністю чеським урядом за рахунок кредитів, що виділялися на допомогу політичній еміграції. Студенти-стипендіати УГА зобов'язувалися «після закінчення курсу академії працювати для українського господарсько-культурного життя по півтора року за кожний рік навчання в академії на стипендії» [14].

За прикладом Українського вільного університету, навчання в УГА було безкоштовним, викладання йшло українською та чеською мовами. Курс навчання в академії спочатку був трирічний, потім через різні обставини його було змінено на чотирирічний. УГА складалася з трьох факультетів: економічно-кооперативного, агрономічне-лісового та сільськогосподарсько-інженерного.

В «Правилах вступу студентів до УГА» зазначалося, що до складу студентів приймалися українські громадяни обох статей з вищою або закінченою середньою освітою [15]. Однак в більшості своїй українська молодь опинилася в еміграції без закінченої середньої освіти (матури), через що не мала можливості вступити до академії Тому при УГА було створено піврічні натуральні курси, які успішно закінчили 127 осіб. Ще 87 осіб склали натуральні іспити при УГА екстерном. Таким чином, всього було видано 212 натуральних свідоцтв.

При УГА існувало до півсотні наукових, громадських, культурно-просвітніх, мистецьких і спортивних організацій. При академії, головним старанням і працею студентства, виникло видавниче товариство, доробком якою стали три великі томи наукових «Записок УГА» й 698 різних

публікацій, монографій, підручників, одна четверта з яких – іноземними мовами.

Наукові видання УГА збагатили українську технічну й економічну літературу та розвинули українську наукову мову в технічних галузях і точних науках (були видані агрономічний, математичний, лісовий словники).

За 10 років (1922-1932) в Українській господарській академії навчалися біля 800 студентів, найбільше їх було в 1926/1927 ак.р. – 613 осіб. До цього часу студентами УГА були майже виключно емігранти, а з 1926/1927 ак.р. почала прибувати в Подєбради вищешкільна молодь з Галичини. Як свідчить «Енциклопедія українознавства», за час до 1935 р. УГА кидала 536 інженерних дипломів [16]. Випускники академії отримали посади в 16 країнах світу. Серед них були такі відомі вчені, як Є.Гловінський, В.Кучеренко, Є.Томашівський. При 59 кафедрах академії за весь час працювали 118 осіб лекторського персоналу, серед яких науковою працею особливо виявили себе П.Андрієвський, К.Осауленко, Ю.Русов, К.Мацієвич та ін. значну частину викладачів (92 особи) склали українці, інші (26) – запрошені чеські вчені.

У 1928 р. субсидії з боку чеського уряду були зменшені. Ось чому, пристосовуючись до обставин загального занепаду українського академічного життя в середині 30-х років та у зв'язку з фінансовою скрутою, УГА перетворилася в 1935 р. на Український технічно-господарський інститут позаочного навчання (УТГІ). Ректором його був проф. Борис Іваницький, а пізніше відомий економіст Борис Мартос. Викладацький склад УТГІ налічував понад 70 осіб, з них 50 – колишні викладачі УГА.

Інститут мав три факультети: агрономічно-лісовий, економічно-кооперативний, хімічно-технологічний. Навчалися на них слухачі з середньою освітою на протязі восьми семестрів. Для тих, хто не мав середньої освіти, були відкриті річні фахові курси та окремо – курси українознавства. В 1936 р. при інституті була створено Вищу школу політичних наук, де вивчалися історичні та суспільні дисципліни Таким чином, у порівнянні з УГА. програма викладів в УТГІ розширилася за

рахунок включення до неї гуманітарних дисциплін, тобто інститут давав своїм студентам широку загальноосвітню підготовку. За даними інститутського журналу «Вісті УТГІ», за час від заснування інституту до 1 січня 1937 р. до нього вступили 749 осіб, з них було: на відділеннях вищої освіти – 226 осіб; на курсах українознавства – 153 особи; на інших курсах – 370 осіб [17]. Всього за 1932-1941 рр. в УТГІ навчалося 1783 особи. Студентами-заочниками були вчителі, хлібороби, ремісники, урядовці, кооператори та ін. Близько 85% студентів були пов'язані з Галичиною (походженням або місцем проживання), інші перебували у 19 країнах світу [18].

Навчання в УТГІ велося кореспонденційним методом. Протягом семестру, разом із навчальними завданнями, які студенти повинні були виконати до визначеного терміну, вони одержували й курси лекцій, що викладалися на даному відділі. До 1941 р. вийшло близько 1500 друкованих аркушів навчальних посібників викладачів УТГІ. Завдяки цим малотиражним виданням тисячі українських фахівців здобули вищу загальну освіту.

Український технічно-господарський інститут діяв у Подєбрадах до 1944 р, потім був перенесений до Мюнхена, де продовжував свою діяльність до початку 50-х років.

В цілому УГА (а потім і УТГІ) мала величезне значення для української еміграції. Молодий українець із США Антін Лотович в журналі «Америка» так згадував про УГА: «... тамошні українські студенти стоять вище від чехів. Там є кількох чеських професорів, котрі це заявляють, додаючи, що українські студенти працюють з одушевленням, бо мають перед собою великий ідеал» (тут мається на увазі майбутня праця на користь рідній Україні, що було провідною зіркою більшості українців у еміграції). І далі А.Лотович писав: «Я радив би американським українцям, що їдуть до Європи, поступити до Подєбрад... то може більше чулись би українцями і були горді своїм національним іменем» [19].

Ще одною вищою українською школою був Український вищий

педагогічний інститут ім.М.Драгоманова (УВПІ), який було засновано 15 січня 1923 р. постановою загальних зборів УГК. Директором інституту – був історик української літератури. колишній викладач Кам'янець-Подільського університету й Таємного українського університету у Львові Леонід Білецький. В статуті УВПІ було зафіксовано, що Український педагогічний інститут «є школа з високою шкільною організацією й наукою», його мета – «підготовляти вчителів для української середньої школи, а також організаторів шкільництва й народної освіти» [20]. Курс навчання спочатку був два, а потім три роки: I курс – підготовчий, II і III курси – спеціальні. Студентами спеціальних курсів могли бути тільки особи із закінченою середньою освітою. Як і в інших українських навчальних закладах, навчання в інституті було безкоштовним, викладання велося українською мовою.

Всі студенти інституту поділялися на кілька категорій за рівнем попередньої освіти: дійсні (звичайні) студенти, якими могли бути, як записано в статуті УВПІ, «особи української національності, що мають закінчену середню освіту, а також із окремої постанови ради професорів особи інших національностей» [21]; надзвичайні слухачі, що навчалися разом із тим в інших вищих школах; вільні слухачі, що вивчали предмети за своїм вибором і обов'язковим іспитам не підлягали. В першому навчальному році (1923/1924 ак.р.) було прийнято до інституту, за даними І.Мирного, 72 особи (43 чоловіки і 29 жінок), всі вони були дійсними студентами [22].

УВПІ складався з трьох відділів: 1 – літературно-історичний з двома підвідділами: мови й літератури та історії; 2 – математично-природничий; 3 – музично-педагогічний з підвідділами: вокальним та інструментальним.

Студенти, що прослуховували повний курс навчання, проходили практику й складали всі іспити, діставали назву абсолювентів інституту. Після успішного складання дипломних іспитів вони одержували титул педагогів середніх шкіл.

Стосовно матеріального боку діяльності УВПІ, то в перші роки існування велика більшість дійсних студентів інституту одержувала

стипендії, відсоток яких з часом значно скоротився. До кінця 1926 р. стипендії УВПІ видавалися в розмірі 500 ч.к. щомісячно і, крім того, додатково по 50 ч.к. щомісячно на одяг. З 1 січня 1927 р. розмір стипендії було знижено до 450 ч.к. і додаткові гроші на одяг вже не видавалися. Але, як зазначає в своїй праці І.Мирний, одночасно з тим міністерство закордонних справ призначило тимчасово 1000 ч.к. щомісячно для видачі допомоги по 100 ч.к. щомісячно 10 студентам, які мали при собі родину [23]. Ця допомога припинилася з кінця 1929 р. Окрім студентів-стипендіатів, в інституті були ще студенти-допомоговці (8-15 осіб щорічно), які одержували постійну допомогу (150-200 ч.к. щомісячно) із сум, що поповнювалися шляхом відсоткового оподаткування академічного персоналу інституту.

В 1924 р. при інституті було засновано Науково-філософсько-педагогічне товариство ім.Г.Сковороди, яке влаштовувало щосуботи реферати з дискусіями. В тому ж році було організовано й видавниче товариство «Сіяч», яке мало на меті, як зазначалося в журналі «Спудей», «задовольнити потреби педагогічного інституту виданням книг наукового змісту та спеціальних підручників» [24]. «Сіяч» видав 44 назви книг, які надходили як за кордон, так і до Радянської України. Усі видання товариства були літографованими й видавалися в кількості 100-150 примірників. У 1929-1933 рр. вийшло три томи праць професорів інституту. У 1933 р. інститут видав «Драгоманівський збірник» на пошану М.Драгоманову. де було надруковано 15 наукових праць.

За весь час існування інституту (1923-1933 рр.) у ньому працювали 92 викладача (з них 80 – українці). Серед них такі відомі вчені, як А.Артимович, Л.Білецький, В.Гармашів, І.Горбачевський, Д.Дорошенко, С.Наріжний, С.Рудницький, С.Русова, М.Славінський, С. Шелухин, Д.Чижевський, О.Шульгин та ін. За весь час існування УВПІ ім. М.Драгоманова (до липня 1933 р.) повний курс навчання прослухали 178 дійсних студентів, абсолювували 116 студентів, з них закінчили інститут з титулом педагога середніх шкіл 85 осіб, отримали титул доктора 31 особа [25].

Студенти УВПІ мали дві організації – Студентську громаду та Академічну громаду. Остання припинила своє існування в 1926 р., а на початку 30-х рр. занепала й Студентська громада В 1933 р. через припинення дальших приймань студентів, погіршення матеріального стану студентства й професури припинив своє існування і сам Український вищий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова. З 1922 р. в Празі діяла ще Українська студія класичного мистецтва Зорганізована вона була на зразок академій мистецтва з чотирьохрічним курсом навчання. Студія давала своїм випускникам титул магістра мистецтва.

Таким чином, на початку 20-х років у ЧСР виникла ціла низка українських учбових закладів, які дали можливість українським студентам, що опинилися в еміграції, одержати вищу освіту. Певний парадокс: деякі держави (наприклад, Албанія, Люксембург і т.д.), як свідчить «Студентський Вісник», не мали в той час своїх вищих шкіл [26]. Студентство тих країн мусило виїздити для навчання за кордон Центральний союз албанського студентства, наприклад, знаходився в Римі й частково в Парижі. А народ без держави, тобто українці, створив цілу низку вищих шкіл навіть в еміграції! Це можна пояснити природним прагненням українського народу до освіти. Достатньо згадати для цього хоч би ті давні часи, коли іноземців дивував високий стан освіти на Україні.

Діяльність українських вищих шкіл за кордоном мала величезне значення й для розвитку української науки (досить надати хоч би чисельні наукові праці та підручники для студентів, які було випущено за такий короткий час). Українські навчальні заклади в еміграції набрали загальноукраїнського бачення, ставши для наших співвітчизників своєрідним культурним «вікном до Європи». Українська еміграція може сміливо пишатися успіхами й досягненнями незалежної української освіти за останні 75 років.

Література

1. Завдання української студентської молоді в Чехословаччині //

Український студент. – 1920. – Ч.1 – С.8.

2. Українська господарська академія в ЧСР.– Прага, 1923. – С.4.

3. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч.1 – Прага, 1942. – С.72.

4 Шрамченко Л. Українське, білоруське, та грузинське . студентство на високих школах в Чехословацькій республіці // Записки Української господарської академії в Чехословацькій республіці. – 1927. – Т.1.– С.257.

5. Допомоговий фонд української університетської науки. – Прага, 1932. – С.1.

6. Центральний державний історичний архів України в м. Львові. – Ф.310. – Оп.1. – Спр.96 – Арк.1.

7. Там же.

8. Енциклопедія українознавства. Т.1/3. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – С.953.

9. ЦДА України в м.Львові. – Ф.310. – Оп.1. – Спр,96. – Арк.1.

10. В.Л. Українські високі школи в Чехословаччині // Студентський вісник. – 1931. – Ч.8-10.– С.4.

11. Мицюк О Доля української еміграції у протектораті Чехії та Моравії // Діло. – 1939. – 25 травня.

12. Українська господарська академія в ЧСР. – Прага, 1923. – С.14.

13. Хроніка // Записки УАГ при УГА в ЧСР. – 1923 – С.17.

14. Українська господарська академія в ЧСР. – С.27.

15. Статут Української господарської академії в ЧСР. – Подебради, 1925. – С.20.

16. Енциклопедія українознавства. – Т.1/3. – С.953.

17. Хто студіює подебрадському Українському технічно-господарському інституті // Вісті УТГІ. – 1937. – Ч. 18-19 – С.6.

18. ЦДАВО України. – Ф.3879 – Оп. 1, – Спр.27, 29, 45.

19. Свято подебрадської академії 1922-1932 – Подебради, 1932. – С.30.

20. Витяг із статуту УВПІ ім.М.Драгоманова у Празі (із 1925 р.) //

Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М.Драгоманова у Празі. – 1929. –Т.1. – С.570.

21. Там же. – С.572.

22. Мирний І Український високий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова. 1923-1933. – Прага, 1934. – С.101.

23. Там же. – С. 108.

24. Українське видавниче товариство «Сіяч» // Спудей – 1925 – Ч.1– С.35.

25. ЦДАВО України. – Ф 3972 – Оп.3 – Спр.153, 304-934.

26. В.Л. Українські високі школи в Чехословаччині // Студентський Вісник – 1931–Ч.5-7. – С.10.